

İSLAM VE YERELLİK YERELLİĞİN FIKHİ TEMELLENDİRMESİ OLARAK ÖRF

Prof. Dr. Mehmet ERDOĞAN*

İslam and Localism: 'Urf (Custom) as an Fiqh Basic of Localism

Shariah is not global from all points of view, Arabî; is not global but local. On the other hand in spirit it is mercy for the universe and the custody to be communicated to the all absentee. In this point tension arises. Globalism and localism. One of the most important point of the transformation from locality to the universality is to separate between fact and ideal and abstain from consodilation of them. In such a case one of the most important approaches which brings flexibility is the consideration that; nass (text) may be based on the 'urf. This paper examines; the relation between global and local in context of 'urf, to be one is from center to the sphere and the other from sphere to the center.

Bismillah ve ala milleti rasûlillah¹

İnsanlık dünyamızı bir denize benzetin. Bu denizin herhangi bir yerine bir göktaş düşüğünü farz edin. Sonra bunun sonucunu zihninizde canlandırın.

Sizin yerinize ben olacağı seslendirmiş olayım. Taş düşüğü yerde çok güçlü bir etki bırakır. Bu etki bir girdap oluşturur ve bir çekim merkezi meydana getirir. Bunun hemen akabinde çok güçlü dalgalar (tsunami) meydana gelir. Bu dalgalar halkalar halinde etrafa dağılır ve birbirini ardından genişleyerek yayılır. Genişledikçe ve yayıldıkça etkisini azaltır ve bir noktada sıfıra münce olur.

Şimdi bunu Yüce Allah'ın beşer dünyasına teşri (el-emr) yoluyla müdahalesine/ hidayetine uyarlayalım. Eski dünyanın tam merkezine (Hamidullah Hoca merhumun ifadesi ile² o gün Afrika, Asya ve Avrupa'dan oluşan eski

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi

¹ İçimden öyle geldi. Bu başlangıç genelde cenaze kaldırma girişiminde bulunulduğunda yapılır. Bu yazının yazılması esnasında dostlar benim haleti ruhiyemi bu başlangıçtan tahmin edebilirler. Bu yazı salt bilimsel değildir. Bir plan dahilinde de yazılacağı benzemiyor. Tam bir doğaçlama olacak ve hiçbir iddia taşımayacak. O yüzden sevgili okuyucularımızdan hoşgörülerini esirgememelerini arzu ediyorum. Okumaya tahammül edebileceğiniz bir yazı olmasını niyaz ediyorum.

² bk. M. Hamidullah, *İslâm'a Giriş*, Ankara, ts., s. 16.

dünyayı temsil kabiliyetini haiz olan Mekke, Medine ve Taif üçgeni içine) indirilen *el-emrin* ruhu ve bu yolla el-emir'den oluşturulan bir *şerî'a* bulunmaktadır. Aşkın olan Allah'ın katından insanlık dünyasına indirilmiş bir el-emr'den söz ediyoruz. "Elçi'nin dili" üzere "kavl/söz" olmuş ve artık mutlaklıktan çıkmış ve bir aidiyete bürünmüş bir kelimeden bahsediyoruz. Bazılarının sloganvari söyledikleri ve çoğu gayret-i diniyye ile dolu insanların da hoşuna giden şekliyle Rabca ya da A-Rabca değil, tamamıyla Arapça olan, Arabî nispeye bürünen bir kelimeden bahsediyoruz. Aşkınlıktan ete kemiğe bürünüp dil kalıbına girdiği ufkun vahiy emini Cibrîl yahut insanlık dünyasının ufkunu bizzat muhatap Hz. Muhammed'in kalbi olması mümkündür ve bu çok da önemli değildir.

Buna Mutlak olan Allah açısından değil, ama yeryüzüne ait bizler açısından zorunluluk vardı. Biz onun katına eremezdik. O yüzden Yüce Allah, yüceler yücesinden tenezzülât-ı ilâhiyye ile kendini bizim idrak düzeyimize indirmiş ve katında olan mutlak değerleri bizim dünyamıza maletmişti.

Gökten düşen taşın düştüğü yerdeki muazzam etkisi gibi, indirilen el-emr'in ruhu ve şeria da indiği yerde çok güçlü bir etki oluşturmuş ve bunun sonucunda meydana gelen girdapla oluşan cazibe merkezinde büyük istihaleler meydana gelmiştir. Artık yeni dünyanın merkezi Hicaz'dır. Daha özelden de dinî merkez Mekke, siyasî merkez şimdilik (yeni cazibe merkezleri oluşunca) kadar) Medine'dir.

İnsanlık dünyasına yönelik bu ilahî müdahale bütün insanlara ulaştırılması istenen bir mesaj içermektedir. Ama mucizelerle bizzat Allah'ın eliyle değil dünyaya ait yasalar içinde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu yasalara göre merkezden çevreye doğru bir yayılma olacaktır. "*İkra*"la Rab adına bütün insanlığa Hakk ve hakikate okuntu (davetiye) çıkmıştı. İnsanlık Rab adına okunacaktı. Bunun gereği olarak önce peygamber kendi peygamberliğine inanmakla başlamış (âmene'r-rasûlü bimâ ünzile ileyhi), arkasından kendi imanının gereğini kendi yapmaya koyulmuş (Yâ eyyühâ'l-müzzemmil kumî'l-leyle illâ kalîle) (Müzzemmil 73/1), arkasından "Yâ eyyühe'l-müddessir kum fe enzir" (Müddessir 74/1) ile kendi dışındakileri inzara başlamış, "Fe enzir aşireteke'l-akrabîn" (Şuarâ 26/214) ile halkayı genişleterek kendi kabilesine taşımış, arkasından kendi şehir halkına açılmış, çağrısı makes bulmayınca Taife yönelmiş, oradan kovulunca sıkıntılı Mekke rahim hayatının bitmesi gerektiği mülahazasıyla sancılı bir doğumla Medine hayatına evrilmenin arayışına girmiş ve sonunda bir dolunay gibi Veda tepesinden Medine insanlarının ufkuna doğmuş, en zor ve en semereli bir ve yüzyüze irşad faaliyetini yılmadan usanmadan sürdürmüş, bütün başarısını üsve-i hasenelikte bulmuş, sonunda uzun bir mücadelenin ardından Mekke'nin fethi gerçekleştirilmiş, başkent Ümmü'l-Kurâ ve sarayı (Beytullah) çevreleyen Harem'e özel statü verilmiş, Hicaz, yeni doğan bu dinin ve nüve olarak medeniyetin mikrop kapmaması için bir küvez haline getirilmiş ve hertürlü yabancı unsurlardan arındırılmış, bu meyanda yahudi yerleşimciler Cezire dışına atılmış, bünye

içinde mikrop gibi zarar verici müşrik unsurlara ya müslüman olmaları ya da müslüman olmaları zorunda oldukları ülmatomu verilmiş, davet elçileri gönderilmiş ve nihayet kutlu bir günde kutlu davetçinin sesiyle, yüzyirmi bin davetçiye "fe'l-yübelliğu's-şâhidu'l-gâibe" emr ü fermanıyla Allah tanık tutularak risalet vazifesinin bihakkın yapıldığı, davetin tamama erdirildiği ve artık "el-Yevme ekmeltü dîneküm"e gelindiği bütün dünyaya ilan edilmişti.

Tamamlanan ve tebliğ edilecek olan neydi? Bu iş nasıl yapılacaktı? Bu işi kimler yapacaktı? Başarı nasıl elde edilecekti?

Beytullah - Harem- Haremeyn-i Şerîfeyn ve ikinci bir dine yer verilme-yen Hicaz ve müşrikliklerine son verilen Arapların İslâmlığı ile perde kapanı-yor muydu? Hz. Peygamber'in refik-i a'lâ'ya irtihali bir son muydu? Onun tebliğde ve irşadda halefleri ve siyasette halifesi olacak mıydı? Aslında her şey yeni mi başlıyordu? Bu nüve (bebek) küvezden ne zaman çıkacaktı ve başına neler gelecekti? Yeterince güce ve bağımsızlık sistemine sahip miydi? Bu endişe ile hep küvezde mi tutulmalıydı?

İslam'ın şanlı tarihine baktığımız zaman gelişmelerin tam da dünya ya-salarına göre olduğu görülüyor. Oluşan tsunami yakın sahillerde yerel kültür ve medeniyetler açısından büyük yıkımlara, nüve halindeki İslâm'ın kök salıp büyümesi adına büyük fetihlere sahne olmuştu. Ama dalgalar merkezden uzaklaştıkça giderek şiddetini azaltıyordu. Hicaz Araplarına eski dinlerine sahip olma konusundaki adem-i müsamaha, Hicaz iklimini dışarıya taşıtıkça ve yeni unsurlarla yüzleşildikçe müsamahaya dönüşüyordu. Artık kimse eski dinini terkederek zorla müslüman olma durumunda değildi. Merkezdeki güç-lü etki burada hafifleyerek *cizye* mukabilinde *zimmet* statüsüne dönüşmüştü. Medeniyet ve kültürlerle yüzleşme ve hesaplaşma kaçınılmaz olmuştu. Çocuk çoktan küvezden çıkmış, harici şartlara olağanüstü bir bağımsızlık kazanmıştı, bir haylidir rüşdüne bile ermişti. İslam, çok sürmeden medeniyet alanında saksıda nüve, serada fidan olmaktan çıkmış ve artık dünya bahçesinde mey-veye duran kocaman bir ağaç halini almıştı ve her gün biraz daha büyüyor ve serpiliyordu. Daha şimdiden üç kıtanın önemli bir kısmını gölgesinde huzur ve sükunet iklimine taşımıştı. Bu serencamda İslâm almadan korkmamıştı. Varlığını geliştirerek sürdürmenin devamlı hörgüçten tüketerek değil dışarı-dan alınan gıdalarla mümkün olduğu dünya yasası burada da hükmünü icra etmekteydi. Şimdi artık Hicaz halkasının etrafında bir de Acem/ Mevâlî hal-kası oluşmuştu. Merkezle çevre arasında bir gerilim yaşanmaktaydı.³ Yeni fethedilen yerler ve müslüman olan yeni halkları merkezdeki ileri gelen sahabileri cezbediyordu ve bunların etrafa (emsar) dağılması ve belli merkez-lerde temerküzü ile yeni çekim merkezleri meydana geliyordu. Hz. Ömer gibi-ler bu çekime diremiyor, önde gelen sahabilerin Medine dışına çıkmasına izin vermiyor, "İyyâküm ve ziyye'l-eâcim" diyerek müslüman arapların acem gidi-

³ Mevalilik ve Şu'ûbiyye olayı bu bağlamda üzerinde durulması gereken bir olgu olmaktadır.

şatına kendilerini kaptırmamalarını tembihliyordu. Çünkü o biliyordu ki Acemlerin kendilerine benzemeye çalışmaları İslamlaşmaları anlamına gelirken, müslüman Arapların onlara özenmesi İslam'ın özünden uzaklaşmak ve köklü medeniyetler ve kültürler içerisinde eriyip yok olma riski demektir.⁴ Yeni çekim merkezlerinin oluşumu özellikle siyasî alanda çok daha belirgin idi ve Medine çoktandır siyasî merkez olma özelliğini kaybetmişti. Buna mukabil Kufe (ileride Bağdad), Şam, Mısır gibi yeni merkezlerin oluştuğu gözlenmekteydi.

Müslümanlar, ilk başta daha Hicaz'ı çıkar çıkmaz bir afallamışlardı. Söz gelimi Mecusilerle ilk defa yüzleşiyorlardı ve onlara nasıl davranacaklarını bilemememişlerdi. Sonra "Onlara da ehli kitap muamelesi yaparak" sorununu aşmışlardı. Ama bu ne ilk ne de son olacaktı. Sorunlar birbirini kovalayacaktı.

Hz. Peygamber'in vefatıyla "el-Yevme ekmeltü"nü gereği, her şeyi olduğu gibi kapalı sistem tutmak ve sınıksız yapılmak mı idi? Her alanda muhdes olan şey uzak durulması gereken bid'at mıydı? Hele Hz. Peygamber'in yapmadığı bir şey kendilerince yapılabilir miydi? En basit bir mesele gibi görülen Kur'ân'ın bir mushaf haline getirilmesi ve arkasından çoğaltılarak belli başlı merkezlere gönderilmesi örneğinde somut olarak görüldüğü gibi, Hz. Peygamber'in yapmadığı bir şeyi yapma, acaba özünde onu aşma iddiası taşır mıydı? Onlar bu evhamlarını, onun başlattığının bir çizgi halinde bir süreç olarak sürdürülmesinin gereğine inanarak aştılar. Ve işte bu anlayışla Hicaz'da sıkışıp kalma tehlikesini yok ettiler, yerellikten evrenselliğe geçişin gereğini gördüler ve ne yapılması gerekiyorsa, onun kendi sorumlulukları altında gerçekleştireceği bilincine erdiler. Bunun yükünü yaş kuru ne ararsan bulunabilecek Kur'ân'a ya da âlemlere rahmet olarak gönderilmiş peygambere yıkma kolaylığına kapılmadılar.⁵ Bu bilinçle, çok kısa bir zamanda Arabî-ümmî olan İslâm şeriatını Hicaz'dan çıkarıp bir uçta Atlantige, öbür uçta Hint alt kıtasına ulaştırabildiler.

Bunu nasıl yaptılar ve başardılar?

Bir denge kurulmalıydı ama bu nasıl başarılacaktı? Bilindiği gibi zor olanı dengeyi tutturmak, daha da zor olanı ise denge halini sürdürmektir.

⁴ Bu arada Batı Trakya ve Bosna-Hersek gibi yerlerde müslüman olanlar için "Türk oldu" tabirinin kullanılması, bu bağlamda gene hatırlanabilir.

⁵ Buna bir örnek verelim: Berâ' b. Âzib'in devesi bir adamın bahçesine girer ve zarar verir. Hz. Peygamber (s.a.s.) bu olay üzerine "Bahçe sahibinin gündüz boyu bahçesine sahip olması, devenin geceleyin zarar vermiş olması halinde verdiği zararı tazmin edeceği" doğrultusunda hüküm vermiştir (bk. Muvatta, "Akdiye", 28; Ebû Dâvûd, "Büyü", 90). Çünkü örf'e göre insanlar sabahleyin kalktıklarında hayvanlarını alırlar ve otlaması için serbest bırakırlar. Kendileri de varsa bahçelerinde çalışırlar. Bahçe sahipleri gündüz boyu bahçelerini koruyacağından hayvanların zarar vermesi söz konusu olmaz. Akşam da işten dönerken hayvanlarını toplayıp eve getirir ve ağıla koyarlar. O yüzden eğer geceleyin hayvan zarar vermiş olursa, hayvan sahibi ihmal göstermiş olacağından tazmin etmesi gerekir. Şimdi biz bu hadisi bu haliyle bir ilke yapıp bütün iklimlerde genel geçerliği iddiasında bulsak eminim ki Hicaz sınırlarını dışarı çıkamayız. Çünkü böyle bir hüküm Medine iklimi gibi hayvancılığa ve kısmen bahçe tarımına dayalı bir yöreye uygun olacağı, ancak yaygın ziraat yapılan Irak havzası gibi yörelerde uygulanamayacağı açıktır. Mesela Çukurova gibi bir yerde tarımla uğraşanların gündüz boyu arazilerine sahip olmasını buna karşılık hayvanların müseyyep bırakılabileceğini söylemek mümkün değildir. Böyle bir hükmü vakarın kaldırması söz konusu olamaz.

Bir taraftan şâhid'in gâibe ulaştırması istenilen emanet vardı, diğer taraftan önlerine çıkan bin bir türlü engel. Bu engeller nasıl aşılacaktı?

Veda hutbesi için şâhit orada hazır bulunanlardı. Peki ya gâib olanlar kimlerdi? Araplar idiyse bu kolaydı, bir şekilde onlara bu mesaj ulaştırılabildi. Çünkü önlerinde ne dil ne de kültür engeli vardı. Ve nispeten öyle de oldu. Ama şimdi şâhid tüm Hicaz halkı olmuş, gâib acemler halini almıştı. Bu tebliğ acemlere nasıl ulaştırılacaktı. Bu hiç de kolay olmayacaktı. Çünkü önlerinde binbir engel vardı.

Eğer insanlık dünyasına indirilerek mal edilen şerî'a, dil ve öz itibariyle fitrî olsaydı, ağlamanın, gülmenin anlaşılması önünde dil engeli olmadığı gibi şerî'a da evrensel (fitrî) bir özellik arzeder ve herkese ulaştırılabildi. Ama bizzat kendisi de açıkça ifade ediyor ki şerî'a öyle değil, yani her haliyle evrensel değil, Arabî; küresel değil, yerel. Öbür taraftan da öz itibariyle bütün âlemlere rahmet ve bütün gâiblere ulaştırılması gereken bir emanet. İşte burada bir gerilim doğuyor: Evrensellik ve yerellik.

Şâtîbî'den de esinlenerek söyleyelim ki şerî'a'nın evrenselliği, ancak ümmîliği üzerinden gerçekleşebilecek bir durumdur. Örneğimizde olduğu gibi merkezden dışarı doğru açıldıkça dalga boyu ve etkinliğinin azalacağını, bütün iklimlere ve zamanlara aynen taşınamayacağını kabul etmek gerekiyor. Evrensellik iddiasında bulunarak, kendi yükünüzü üzerinizden bizzat Kur'ân'a ya da Hz. Peygamber'e yıkmak gibi bir niyetiniz yoksa –ki eminim hiçbir mümin böyle bir niyet taşımaz- o zaman bu dalgaların önüne çıkacak setleri sizin açmanız gerektiğini –elçinin kendisine indirilene inandığı gibisizin de size tevdi edilen emanetin kutsiyetine inanmanız ve gereğini yapmanız gerekecektir. Yoksa Kur'an evrenseldir, şerî'a evrenseldir gibi vakıya uymayan söylemlerle bu emanetin en uzak noktaya kadar götürülmesi mümkün değildir. En başta iki büyük engel vardır: Biri dil, öbürü kültür. İnsanlığı kuşatan fizik, sosyo-kültürel çevre ve bunların insanlar üzerindeki etkisi kale alınmadan evrensellik iddiası boş ve kof kalacaktır.

Arabî olan mesaj, biz inananlar tarafından dönüştürülmedikçe karşılaştığı ilk Acem'in yüzünde anlamsızlaşacaktır. Ha, şöyle bir tavır takınılabılır: Araplar, diğer kavimlerin dillerini anlamadıkları için onları dilsiz (hayvan)⁶ anlamında kullanılan "Acem" ile isimlendirebiliyorlar. Kendileri ise ifadeyi meram edebildiği için "Arabî" oluyorlar. Kendisi gibi konuşmayanların tümüne acem derken, kendisinin onları anlamadığı belki aklına gelmiyor ya da bu konuda kendisini onları anlamak zorunda hissetmiyor. Madem anlamıyor öyleyse yok sayıyor, dilsizlerle bir tutuyor. Eğer biz de böyle bir tavır sergilemeyeceksek, gerçekten İslâm'ın kutlu mesajını arabîlikten/ yerellikten çıkararak "âlemlere rahmet"e dönüştürebileceksek, bunun bizzat bizim elimizde olacağını ve bu kutlu ışığın etrafında oluşan haleleri giderek genişletmenin

⁶ Cinâyetü'l-acmâ cubâr.

bizim katkımızla olacağını bir inanç ve sorumluluk olarak da görmemiz gerekir.

İkinci engelin kültür engeli olduğunu söyledik. Sözelimi Araplara “Sizi sıcaktan koruyan elbiseyi” Yüce Allah'ın sonsuz lütfunun bir tezahürü olarak sunan ayeti⁷ çevirerek dil engelini aştık ve eksi şu kadar soğuk iklimlerde yaşam mücadelesi veren insanlara ilettik, acaba bu onlar için ne anlam ifade edecek, diye düşünüp, bize tevdi edilen emaneti “Sizi sıcaktan (ve soğuktan) koruyan elbise” haline getirmek zorunda olduğumuzu kabul edecek miyiz? Evrensellik iddiamız bize bunu mecbur edecek mi?

Japonlar Kur'an'daki cennet tasvirlerini çok sevmişler. Çünkü “Eni yer ve gökler kadar olan cennetler”⁸ avuç içi kadar adacıklarda yaşayanlar için gerçekten cazip olmalıdır. Peki çöl yaşamının özlemlerine cevap olan uzun gölgeli, her tarafından ırmaklar akan yemyeşil cennet tasvirleri her gün yağmurdan bıkmış, açık hava özlemi çeken, şemsiyesini yanından hiç eksik edemeyen kuzey ülkeleri halkları için cazip gelebilecek mi? Huriler, güzellik imajı sarışın ve mavi gözlü⁹ olan bu halklar için tutku uyandıracak mı? Yoksa burada bize düşen bir görev olacak mı?

“Şemsiye” kelimesinin bizim kültürümüzdeki garabetine bakalım. Adı güneşlik ama kendisi yağmurluk. İsim ile müsemmanın örtüşmesi için bir değişimin, bir dönüşümün gereği olmayacak mı?

Modern dünyada, farklı telakkilere sahip insanlara, Hz. Peygamber'in hukuk karşısında ayrıcalık tanımadığını anlatırken “Kızım Fatıma da olsa...” derken illâ da elini kesmeden dem vurup, İslâm'ı sanki kol kanat budayan bir görüntü ile sunmak yerine “elbette gerekli cezayı ona da verirdim” şeklinde esası bozmadan, kimseyi de ürkütmeden anlatabilecek miyiz?

Hemen her evde bulunan lazımlığın, illâ da misafir odasında vitrinlenmesi gerekmediği gibi, çoğu konjunktürle ilgili gerçekliklerimizi, vitrinleme sanatıyla hikmetlice izah edebilecek miyiz?

“Biz bir kimse müslüman olacağı zaman ilk iş olarak onu sünnet ederiz. Çıkmak isteyince de kafasını keseriz” şeklinde karikatürize edilebilecek bir üslubu terkedebilecek miyiz?

Şâhidin gâibe duyurması, kulağına çağırma, sağırın yüzüne bağırma gibi olmayacak, anlaşılmasının da temini sağlanacaksa, başarının iki şartı vardır: Birincisi muhatabın dilini kullanmak, ikincisi de nabzını tutabilmek yani onun kültürünü, anlayışını, haleti ruhiyesini, imgelerini, korkularını,

⁷ “Allah, yarattıklarından sizin için gölgeler yaptı ve dağlarda da sizin için barınaklar var etti. Sizi sıcaktan koruyacak elbiseler ve savaşta sizi koruyacak zırhlar verdi. Böylece Allah, müslüman olasınız diye üzerinizde olan nimetini tamamlıyor” (en-Nahl 16/81).

⁸ Rabbimizin bağışına, ve genişliği göklerle yer arası kadar olan, Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için hazırlanmış bulunan cennete koşun (Âl-i İmrân 3/133).

⁹ Mavi/gök gözlü olmanın Araplar için uğursuzluğu bilinmektedir. Bk. Erdoğan, *Vahiy Akıl Dengesi Açısından Sünnet*, İstanbul 1996, s. 182.

beklentilerini, umutlarını dikkate almak, mesajın onun kendi kültürü içinde tekabüllerini bulmak. Aksi takdirde bizim tebliğimiz Almanya'ya ilk giden bazı gençlerin tavrına benzer. Akşam olunca birbirlerine öğünürlermiş, ben bugün bir Almanı müslüman yaptım diye. Nasıl yapıyor, şöyle: Oyun oynuyorlar. Tekrarlama oyunu. Bir iki kelimedden sonra bizimki “Lâ ilâhe illallah” diyor. Oyun bu ya Alman da söylüyor. Ve tabii böylece müslüman oluyor. Keşke her şey böyle oyun olsa.

Yerellikten evrenselliği dönüşümün sağlanabilmesinde önemli hususlardan biri de olan ile olması gereken arasının ayrılması ve bunları aynileştirmekten sakınılmasıdır. Belli bir zarf içinde olanın, o zarfın şeklini, rengini ve hatta kokusunu almaması yeryüzü yasalarına göre mümkün değildir. Eğer bu zarf içinde olan, başka zarflara da aktarılmak isteniyorsa, bunun tabii bir yolu vardır. Her halde bu yol onu zarfıyla birlikte başka zarfların içine koyma garabeti değildir.

Buna bizzat Kur'ân'da yer alan ve ahkâmı ilgili olan örnekler verebiliriz. Söz gelimi Kur'ân “Orucu geceye katar tamamlayın” (Bakara 2/187) diyor. Orucun tamamlanması hükmünü fecirden başlayarak guruba kadar devam eden bir zarfın içine koyuyor ki buna “sebepe= vakit” deniyor. Bu hükmün evrenselliği iddiamız 70 li derecelere varmadan bitiyor. Çünkü bu gibi yerlerde sözü edilen zarfın (sebepe) oluşmadığı görülüyor. O zaman yapabileceğiniz iki şey var: Ya zarf yok, mazruf da yok demek ve İslam'ın en temelli beş esasının birinden vazgeçmek. Ya da yeni bir zarf ikame etmek. Eğer bunu yapabilirseniz o zaman bu ikame sayesinde dinin özünü en uzak sahile kadar taşıma imkanını elde etmiş olursunuz.

Gene Kur'ân'da yer alan namaz vakitleri ile ilgili açıklamalar ve Hz. Peygamber'in bunları bir nesnenin gölge boyu ile açıklaması ve fıkıh kitaplarımızda da aynı şekilde yer etmesi ancak İslâm'ın 45 derece kuzey ve güney enlemleri arasına hapsedilmesi halinde mümkün olabilecektir. Bu da evrensellik iddiasından vazgeçilmesi demektir. Ya da vaktin oluşmadığı yerlerde namazdan vazgeçmeyi gerektirecektir. Nitekim 1983 yılında Ramazan ayını Hollanda'da geçirmiştik. Orada değişik üç imsakiye vardı. Bunlardan biri tam da kitabın ortasına göre hazırlanmıştı ve bunun sonucu olarak da yatsı namazı ve teravih yoktu. Çünkü vakit oluşmuyordu. Buna mukabil biri diyanete ait olan diğer iki imsakiyede farklı usuller kullanılsa da takdir yolu ikame edilmiş ve vakit oluşmamasına rağmen namazın kılınması imkanı hazırlanmıştı.

Bu ve benzeri örneklerden de anlaşılacağı üzere merkezdeki arabî kap içerisindeki oluşumun her zaman olduğu gibi çevreye taşınmasının imkanı bulunmamaktadır. Evrensellik iddiası, ümmîlik (en sade ve en alt düzey) ve arabîlik özelliğinin âlemîliğe dönüştürülebilmesi ile ancak mümkündür. Bunun için de özün oldukça esnek bir yapıya sahip olması, olabildiğince ikamelere açık olması gerekir.

Bu esnekliğin şartlarından biri de yerel unsuların dikkate alınmasıdır. Dikkat edilecek olursa, İslam'ın dinî merkezi dışında oluşan yeni cazibe merkezleri (el-Emsâr) yerel kültürlerin, örf ve adetlerin içinde, onları yok ederek, görmezden gelerek değil, aksine onların içinde, onları yeni zarflar edinerek oluşmuşlardır. Bir Irak havzası, kendi yerel özelliklerine cevap arama sürecinde üç asır süren bir gayret sonucunda Hanefilik adını verdiğimiz okulu inşa etmiştir. Burada din olarak verilen cevapları, buranın yerel özellikleri belirlemiştir. Çünkü din, mevcut sorunlara cevap vermek için vardır. Sorunlar ise yörenin kendi sorunlarıdır. Irak havzasında toprak ve sulama hukukunun olabildiğince gelişmiş olması, Hanefî mezhebinin devlet geleneği olan milletlerin bünyesine uygun düşmesi her halde merkezin bu yeni çevreye olduğu gibi taşınmasıyla izah edilemez. Eğer öyle olsaydı, her yerde aynı olması gerekirdi. Bu durum sadece İslâm'a mahsus da değildir, insanlığa mahsus bir özelliktir. Öyle olduğu içindir ki Batı kiliselerinde sarışın ve mavi gözlü olan Hz. İsa ve Meryem Ana resimleri doğu kliselerine geldikçe esmerleşmekte ve ela gözlü olmakta, Afrika'da ise siyahileşmektedir. Anadolu'da cami mimarilerinin, daha önceki kilise mimarilerine benzemesi ve her ikisinin üslup bakımından kışın şiddetli geçtiği ve çok kar yağın iklimlerdeki dik çatılı yapılara benzememesi elbette ki tabii olmalıdır. Şimdilerde yabancı müslümanlar tarafından kendi kültürlerini yansıtabilecek şekilde yapılan Avrupa'daki camiler, eğer yarın bizzat müslümanlığı benimsemiş yerel halklar tarafından bina edilecek olursa, onun bizim camilerimizden çok, bu günkü kendi kiliselerine daha çok benzeyeceğini öngörmek kehanet olmasa gerektir. Ama işlev olarak dünyanın neresinde olursa olsun, bir caminin cami olabilmesi için mutlaka mihrab, minber, kürsü, kible, alem gibi camiye cami yapan unsurlar hep olacaktır.

Camilerin iç/manevi imarına da gene kültürel özellikler rengini verecektir. Bir haber okumuştum. Bir Amerikalı çift müslüman olmuşlar. Yeni dinlerinin heyecanını yaşamaktadırlar. İki üç saatlik bir mesafede bir cami olduğunu öğrenirler ve orayı ziyarete giderler. Yeni müsülan çift el ele tutuşmuş vaziyette mutlu bir şekilde camiye varırlar. Cami görevlisi adamla tokalaşır, ona hoş geldin der ve camiye buyur eder. Kadına ise arkadan dolanarak kendileri için ayrılan yere –ki çoğu kez bu yerler ya bodrum katıdır, ya karanlık, rutubetli, izbe bir yerdir– gitmesini işaret eder. Yeni dinlerinin heyecanı ile mescide koşan Amerikalı bu çift, kendilerine yapılan bu muamele karşısında şoka uğrar, aşığıldıklarını hissederek ve camiye girmeden ayrılırlar.

Hayatın her aşamasında, erkeklerden sonra yemek yiyen, erkeklerinden sonra yatağa giren, arabanın arkasına binen, yolda yürürken bile şu kadar adım erkeğin arkasından gelen kadınların,¹⁰ caminin arka kapısından arka yere buyur edilmesi, onlar için bir iltifat sayılabilir. Ama hayatın her alanında el ele ve yanyana olan bir başka kültüre ait yaşam tarzına, sizin bu buyur

¹⁰ Rivayete göre bazı yörelerde terör belası ve yollarda mayın tehlikesi yüzünden kadınların önden yürütülmeye başlandığı söylenir (Televizyonda görgü tanığı bir muhabirden duydum).

tarzının çok ağır gelebilir. Bu itibarla caminin ibadetle imarında bile yerel kültürlerin dikkate alınmaması demek, o insanların camiye daha baştan gelmemeleri, yolu yanlışlıkla düşüp de gelmişlerse, bir daha mı asla demelerine zemin hazırlamak demektir.

Bizim kendi kültürümüzde çarık ile namaz öyküsünü bilmeyenimiz yoktur. Başlangıçta bu insanların çarıklarına tahammül edebilecek misiniz? Yoksa kovacak mısınız? Hele bir de bu yaptığımızı Rahmeti her şeyi kuşatan Allah, alemlere rahmet olan peygamber adına yapma cür'etini gösterebilecek misiniz?

Diğer üç mezhep imamlarının aksine sadece İmam Ebû Hanîfe ergen bir kadının kendi nikahında taraf olabileceğini kabul eder (en-Nikâh bi 'ibâreti'n-nisâ') Arap örfünde bir kadının kendisini nikahlamaya kalkışması kabul edilebilir değildir. O yüzden akit behemehal veli tarafından temsil edilmelidir. Irak havzasında kadının konumu, bir ağacın ucundaki bir dal gibi değil, belki tamamen bağımsız ayrı bir fidan gibi de değil, ama kökte bir olsa da ayrı bir varlığı olan, ağacın dibinden yükselen sürgünler gibi olduğu mülahazasıyla kendi özü hakkında karar verebileceğini, ancak kök itibarıyla ağacın bir uzantısı da olduğu için kefaetin olmaması halinde velinin itiraz hakkının saklı olduğunu söyleyebilmiştir. Günümüzdeki modern kadın modeli için söylenecek de herhalde onun söylediğinin aynısı olmasa gerektir.

Bu süreçte çevrenin merkezden kopmuşluğu da söylenemez. Çünkü bugün şöyle ya da böyle adına İslâm dünyası diyebileceğimiz bir gerçeklik vardır. Bunun en basit delili, değişik havzalarda oluşan mezheplerin birbirlerinden farklı olan kısımlarının, ana gövdedeki birlikteliklerine nispetle devede kulak mesabesinde olacağı gözlemimizdir.

Arabîlik ile âlemilik arasında yaşanan gerilim alanlarından biri de ibadet dili konusudur. Bu konu Acemlerin müslüman olmasıyla ister istemez bir sorun olarak başlamış, İslâm'ın asırlar boyu süren huzur ve istikrar ortamında uykuya terkedilmiş, son zamanlarda ise yeniden uyanmış ve güncel bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Fakat bu kez bunu problem olarak ileri sürülenlerin maksadı başka gözüküyor. Çünkü ilk başlangıçta İmam Ebû Hanîfe, acemlerin zaruret olmasa bile mesela Farsça ile Fatıha'yı okuyabileceğini söylerken, İslâm'ın bu en temelli emrinin, dinin direği namazın acem halkları içinde de rahatça yayılabilmesi ve tutunabilmesini amaçlamıştır. Yani merkezin çevreye taşınmasında yerel özelliklerin ve ihtiyaçların dikkate alınması ve bu sayede merkezin çevreye taşınmasının kolaylaştırılması çabaları vardır. Günümüzde ise, din dilinin millî kamplar içinde ayrıştırılarak ulusal dinler oluşturma ve böylece Araplarla ve diğer az gelişmiş müslüman halklarla birlikte Ümmet olmanın utancından kurtulma, kendi ırkımıza özgün bir din (ulusal bir din) yaratma çaba ve gayretleriyle ilgili gibi kokular geliyor. Bu anlamda yeni Luterler, Kalvinler çıksın isteniyor ve reform beklentisi içine giriliyor. Şükürler olsun ki müslümanların feraseti ve sağduyusu bu konuda

daha üstün geliyor, insanlarımız dolduruşa gelmiyor. Ama eskisi gibi hutbenin bile hala önceden olduğu gibi Arapça okunması gerektiğinde de ısrar etmiyor. Bugün hutbenin Türkçe olması sayesinde İslâm'ın kutlu mesajını çok daha geniş halk kitlelerine duyurabilmemizin imkan ve mutluluğunu yaşıyoruz ve alıştığımız için, hayırlara vesile olduğunu tecrübî olarak da gördüğümüz için yadırgamıyoruz.¹¹

Buna mukabil ezanın Türkçeleştirilmesi furyasını, hoş olmayan bir anı olarak hatırlamaktayız. Çünkü din dilinin evrensel düzeyde asgarî düzlemde bir ve bunun da dinin özgün dili olmasının gereğine hepimiz inanıyoruz. Bugün bütün dünyada, semalara yükselen şahadetleri dinin temeli bir ezanımız var ve dünyanın neresinde olursak olalım, o kutlu daveti duyduğumuzda hemen felah çağrısı olarak kendisine koşabileceğimiz, bu sayede kendimizi gurbette ve yalnız hisetmeyeceğimiz, bütün inananları bağrına basacak kutlu bir mekanımız olduğu duygusu ile büyük huzur ve güvene erebilmekteyiz.

Şu hale göre evrensellik ve yerellik bağlamında iki istikametli bir hareket olduğu anlaşılmaktadır. Biri merkezden çevreye doğru, diğeri de çevreden merkeze doğru. Merkezden çevreye doğru gidişte Arabî ümmî şeriatın giderek bu özelliğinden kurtarılması ve yeni yerel karakterlerin sağlanması gerekmektedir. Söz gelimi peygamber imajının her kavmin kendindenmiş gibi tasavvur edebilmesinin imkanı buna örnek verilebilir. Bunun için insanların onu, kendine yabancı hissedebileceği bir Arap olmaktan çıkarması gerekir. Bu ise onun yaşamış olduğu somut hayatla ve o hayatı kuşatan çevre, iklim vb. şartlarla değil, bu somut hayattan çıkarılacak her kavmin onda kendisini bulabileceği bir ahlak peygamberi, bir davranış modeli (üsve-i hasene) bulabilmesi ile olacaktır. Hz. Peygamber'in resminin yapılmamış olması bu anlamda bize bu imkanı vermektedir. Eğer veriler doğrultusunda peygamberimizin resmi çizilecek olsaydı ben eminim ki bir çok kimse kendi tasavvuru karşısında o resmi yeterince kendisine yakın/ yeterince yüce/ yeterince mehabetli bulamayacaktı. Ben kendim, ilk kez Bekir Topaloğlu hoca ile karşılaştığımda "Hayır, bu adam, o olamaz" demiştim. Çünkü benim zihnimdeki tasavvurumla, onun fizik gerçekliği örtüşmüyordu.

Çevreden merkeze doğru harekette de yerel karakterlerden azami ölçüde sıyrılmak suretiyle merkezde yer alan değerlerin çevreye de mal edilmesi ve çevrenin rengine çalan bir renk tonunun oluşmasıdır. Bu da yerel örf adetlerin dikkate alınması, evrensel olan hakikate yeni kaplar oluşturulması esasları ile mümkün olacaktır. Bunun sonucunda İslâm'ın rengini yeşil ile ifade edeceksek dünya haritasında yeşilin değişik tonlarına sahip bir İslâm coğrafyasından bahsetmemiz mümkün olabilecektir. Ama hiçbir çevrenin yeşil rengi, merkezdeki kadar koyu olmayacak, Malezya'nın kısmen anaerkil yapısındaki

¹¹ Hutbe ilk kez Türkçe olarak 24 Kasım 1922 Fatih Camiinde okunmuştur. Günümüzdeki gibi Türkçe bölümlü olarak okunmaya başlanması ise 1927 tarihli Rifat Börekçi'nin talimatı sonrasında olmuştur (bkz. Mustafa Baktır, "Hutbe", *DİA*, XVIII, 428).

birçok durum, babaerkil yapıların hakim olduğu bölgelerden ton bakımından bir hayli farklı olabilecektir.

Bu gerçeklikten hareketle İslâm hukukunun kaynakları arasına örf de alınmıştır. Örf, akıl ve şeriatça güzel görülen teamüllerdir. Âdet ise güzel olup olmamasına bakılmaksızın sürekli yapılagelen şeylerdir. Sigara mesela bir adettir, ama örf değildir. Dihlevî'nin de dediği gibi İslâm şeriatı öncelikli olarak İsmailoğullarına gönderilmiştir. O yüzden onun şeriatının esasını Araplarda mevcut bulunan dinî nişaneler (şe'â'ir), ibadet şekilleri ve ihtiyaçların giderilmesi için tutulan yollar olmasını gerektirir. Zira şeriat sadece gönderildiği kavimde mevcut bulunan şeylerin ıslahı demektir, temelden bilgi sahibi olmadıkları bir şeyle yükümlü tutulması değildir.¹²

Esasen el-Emr'in insanlık dünyasına müdahalesi, halk ile vücut verilen kevnin, amacına uygun bir hale getirilmesi şeklinde olmaktadır. Bir misalle anlatmak istersek, insanlık bir su kaynağı gibi özünde saf ve berraktır. Ancak zamanla suyu azaldıkça ve çevreden içine toz, toprak, çer çöp doldukça kirlenir, akışkanlığını kaybeder ve durum kokuşmaya kadar gidebilir. İşte tam da bu esnada ilahî rahmet devreye girer ve indirilen yağmurla su eşlenir, eşlenen su önündeki hır hışı sürükler atar ve kısa zamanda kendisini ve yatağını temizler, su aslî safiyet ve berrak haline yeniden kavuşur. Şeriatların insanlık dünyasına katkısı işte bu kadardır. Şeriatların getirmiş olduğu hiçbir şey insanlar tarafından bilinmedik şeyler değildir. Tekvin (Halk) aşamasında insanın yatkın biçimde yaratılmış ve donatılmış olması -ki buna din dilinde fitrat¹³ denilmektedir- bütün insanlarda irtifakların neler olduğu ve bunların giderilmesinin yollarının ne olması gerektiği konusunda ortak bir akla ulaşmasını ve gereğinde uzlaşa sağlanmasını mümkün kılmaktadır (Bu konuda Dihlevî'den *İrtifaklar* bahsini¹⁴ okumak ufuk açıcı olabilir). İşte bu ortak iyiler ve uzlaşa alanları, şeriatların da muhtevalarını oluşturmaktadır. Bunlara ibadetler de dahildir. İbadetler minnet ve şükran duygusunun, sığınma güdüsünün bir sonucudur. İnsanlar saygılarını saygı duruşunda bulunma (kıyam), eğilme ve temenna çekme (rükû') ve yere kapanma (secde) şeklinde gösterirler. Namaz da bunların, en hafifinden en ağırına doğru akılla kavranılabilen (akılla yapılan değil) bir terkipten ibarettir. İradeye hakim olmak için açlık önemli bir araçtır ve bunu insanlık öteden beri bilmekte, vahşi hayvanları evcilleştirmede bir yöntem olarak kullanmış bulunmaktadırlar. Büyükleri ziyaret ve etrafında pervane olma gene insanlık tarafından bilinen bir erdemdir. Düşkünlere yardım etmek insanın fitratında var olan bir erdemdir. Din işte bu erdemleri,

¹² Dihlevî, *Hüccetullâhîlbâliğa* (trc. Mehmet Erdoğan), İstanbul 1994, I, 448.

¹³ "O halde sen bâtil dinlerden uzaklaşarak özünle hakka yüz tut. Allah'ın insanın doğasına nakşettiği fitrata uygun davran. Ki bu yaratılış yasasını kimse değiştiremez. İşte gerçek din budur. Fakat insanların çoğu bilmezler" (Rûm 30/30).

¹⁴ *Hüccetullâhîlbâliğa*, I, 125 vd. (trc.).

bilkuvve olmaktan bilfiile çıkarmak, yaktınlığı yetkinliğe evirmek için vardır. Şeria, Arabî de olsa bu ortak kabuller içinde şekillendiği için pek çok konuda, o kap değişikliğine ihtiyaç duymadan bütün insanlık tarafından kabule müheyya haldedir. Çünkü özellikle muamelat alanında âdetler bir birine çok yakın hatta aynı olmaktadır. Sözelimi bütün hukuk sistemlerinde bir insanı öldüren cezalandırılır. Cezalandırılmazsa *dîyet* (kan bedeli) verilir. Burada hemfikir olan insanlık diyet olarak ne verileceği (Araplar'da deve, Çinlilerde ipek...) ve ne kadar verileceği noktasında kendi yerel şartlarını dikkate almanın sonucu farklı davranmaktadır.

İşte bu ortak akıl ve ortak iyiler, fıkhnın da bir kaynak olarak örfü esas almasını gerektirmiştir.

Eğer şeria, bir süreç halinde her zaman ve zeminde, her kültür içinde hayatla iç içe ve ona koşut olacaksa, bunun başka yolu da zaten olamazdı.

Bu süreci başarı ile devam ettirebilmek için, mevcut nasların yerel şartlara özgülmesi, tarihi seyir içinde başarı ile gerçekleştirilmiş ve adına mezhap dediğimiz olgular meydana gelmiş ve bu sayede İslâm dünyası asırlar boyu hukuk güvenlik ve istikrarını yakalayabilmiş ve bütün İslâm dünyası tarihte olmadık biçimde bir huzur havzası olabilmıştır. Onun geçmişteki bu başarısı, gerçek fakihler elinde yeni ve çağcıl başarılar, yeni yerel oluşumlar ortaya koymasının da teminatı olmalıdır.

Bu alanda esneklik getiren en önemli anlayıştan biri, nasların örfe bina edilmiş olabileceği telakkisidir. Bizim de paylaşabileceğimiz kanaate göre, arabî ümmî şerî'a, büyük ölçüde arap örf ve âdeti içinde/ üzere şekillenmiştir. Bu itibarla bunların şekil bakımından da başka yerlere taşınmasının her zaman ve zemin için mümkün olmaması kadar doğal bir şey olamaz. Kaldı ki aynı Hicaz iklimi için bile dikey (zaman) boyutunda, herşeyin olduğu gibi sonsuza kadar değişmeden sürdürülmesinin her zaman için imkanı olmayabilir. İşte buna sebep İmam Ebû Yusuf'un bilinen bir yaklaşımı,¹⁵ günümüz için de ufuk açıcı olabilir. O, nasların o günkü değişken örf ve âdete bina edilmiş olması halinde, zamanla o örfün değişmesi durumunda, nassın da (tabii ki hükmünün) yeni oluşan örf ve âdetler doğrultusunda değişmesini mümkün görmektedir. Bunun meşhur örneği de şudur: Ribevî mallar hadiste sayılırken bir kısmı veznî olarak zayılmış, bir kısmı da keylî. Örnek olarak hurma ve tahıl ürünleri keylî olarak nitelenmiş. Günümüzde bunların ölçülerek değil de tartılarak mübadelesi örf olmuştur. Ribevi malların mübadelesinde her iki bedel de yeden bi yed (peşin) olacak ve her iki taraf da eşit olacak, fazlalık olursa riba olur. Mallar arasındaki eşitlik dün kile ile sağlanıyordu, bu gün ise kilo ile sağlanmaktadır. Söz gelimi bir kile (şinik) ortalama sekiz kilo gelir. Ama özlü olmasına göre ağırlık gram üzerinden değişebilir, az da çok da

¹⁵ Bu görüş ve değerlendirmeler hakkında kaynaklar için bk. Mehmet Erdoğan, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, İstanbul 1989, s. 254.

gelebilir. Bu durumda eşitlik bozulmuş olur mu? Biz hayır diyoruz önemli olan örf ve adetin belirlemiş olduğu yeni birimin esas alınmasıdır. Buna göre artık tarım ürünlerinin mübadelesinde (ribadan kurtulmak için) kilonun esas alınması ve tartılarak tarafların edimlerini yerine getirmesi istenir. Örfün bu şekilde değişmesinde etkin olan da belli ki, bu alanda ortaya çıkan kolaylığın ve denkliğin sağlanmasının öbürüne nispetle daha iyi olduğunun ortak akılla kabul edilivermesidir.

Örf ve âdetin kaynak olarak kabul görmesi, bir anlamda insanlığa da güven demektir. Cahiliye dönemi Arapları bile gayr-i meşru ilişkilere “fuhuş”, “nikah-ı makt” gibi isimler takıyor, “Hür zina etmez” diyor ve onları maşerî vicdanında mahkum ediyor, Kabe için açılan yardım kampanyasına fuhuştan ve ribadan elde edilen kazançlardan katılmaması şartı ileri sürülüyor, günümüzün muhafazakar liberalleri de genelevini savunmak zorunda kaldığı zaman, bunu evin her tarafını pislik götürmemesi için bir tuvaletin bulunması gerektiği şeklinde zaruret mantığı ile izah ediyor... Bu itibarla, örf ve âdetin bir kaynak olarak görülmesi işte insanlığa olan bu özgüvenin de bir ifadesi oluyor.

Biz diyoruz ki, nasların düzenlemediği bir alanda örf adete başvurulması kadar tabii bir şey olamaz. Çünkü Yüce Allah, “Örf ile emret...” (el-A'râf 7/199) buyuruyor ve 39 yerde ona atıfta bulunuyor.

Hz. Peygamber (s.a.s.), “Müslümanların güzel gördüğü şey Allah katında da güzeldir” buyuruyor. (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 379).

Usulcüler, örfü fikhın kaynakları arasında sayıyor.

Furu-ı fıkıh örf atıflarla dolu gözüküyor.

Mecelle bir dizi kural ile örf'e yeterince değer verdiğini ispat ediyor. Bu cümleden olmak üzere şu kuralları görüyoruz:

“Adet muhakkemdir” (*Mecelle*, md. 36)

“Örf ile tayin, nass ile tayin gibidir” (*Mecelle*, md. 45)

“Örfen marûf olan şey şart kılınmış gibidir” (*Mecelle*, md. 43).

“Tüccar arasında maruf olan, aralarında şart koşulmuş gibidir” (*Mecelle*, md. 44)

“İnsanların istimali, amel edilmesi gerekli bir hüccettir” (*Mecelle*, md. 37)

Genelde naslar, örf ve adetler doğrultusunda şekillenmiş (müdevven vakıa) olduğuna göre esasta bunlar arasında bir çatışma da olamaz. Sonuçta vacip (farz) ile haram, maruf ile münker aynı yere çıkar. Eğer varsa, o zaman bunun dinin sadece hukuk boyutunda olabileceğini, iman ve ahlak boyutunda gene aralarında –verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi- bir sorun olma-

yacağını söylemek gerekir. Yani bir ihtiyaca, bir zarurete, bir engele mebni, dinin yasak etmiş olduğu bir şey -iman ve ahlak alt yapısı yeniden oluşturuluncaya, engel ortadan kaldırılıncaya kadar, sözgelimi içki haram ve günah olmaya devam eder, ama hukukta suç olarak görülmebilir. Yakın zamanda zina ile ilgili tartışmalar bu bağlamda hatırlanabilir. Hatta eşcinseller arasında evlilik hukukta yer bulabilir, ama diyaneten ve ahlâken fi'l-i şenî' olmaya devam eder. İman ve ahlak düzeyi yükseldikçe, vahyin bereketiyle fitrat, insanlık coşkusu ile eski safiyetine yeniden ulaşır, bunun fitrattan uzaklaşma olduğuna dair ortak akıl yeniden oluştuğu, bu tür fi'l-i şenî'lerin hukukta da suç sayılması pekala mümkün olabilir.

Diyanet ve tababet birbirine benzer. Birinde yarım olan candan öbüründe yarım olan dinden eder. Konuyu iki alıntı ile noktayalım:

İbn Âbidîn şöyle der: “Fıkhî meseleler ya açık bir nass'a (ayet-hadis) dayanır, ya da re'y ve ictihad ile sabit olurlar. Bu bölüme giren fıkhî meselelerin çoğunu müctehid, kendi çağının örfüne dayandırmıştır. Eğer müctehid, bugünkü örfün hâkim olduğu devirde bulunsaydı, öncekine uymayan yeni bir görüşe sahip olurdu. Bu yüzden bilginler, insanların adetlerini bilmeyi ictihadın şartları arasında saymışlardır. Zamanın değişmesiyle bir çok hükümler de değişmektedir. Eğer bu hükümler, ilk şekilleri gibi kalacak olurlarsa, hem halka güçlük ve zarar verirler; hem de kolaylık sağlama ve dünya nizamının en güzel şekilde devam etmesi için zarar ve fesadı önleme esasına dayanan şariat kurallarına aykırı düşerler. Bu yüzden mezhep bilginleri, müctehidin kendi devrine göre açıkladığı bir takım hükümlere muhalefet etmişlerdir. Çünkü onlar biliyorlardı ki, müctehid bunların çağında olsaydı, mezhebinin kurallarına uyararak, kendileri gibi düşünürdü.”¹⁶

İbn Kayyim el-Cevziyye ise şöyle der:

“İşte fıkıh budur. İnsanlara örf, adet, zaman ve hal karinelerinin farklılıklarına rağmen kitaplarda mevcut nakillerle fetva veren bir kimse, hem sapa hem de başkalarını saptırır. Böyle birisinin dine karşı işlediği cinayet, tıp kitaplarında mevcut bilgilerle yola çıkıp da bütün insanlığı tedaviye kalkışan kimsenin cinayetinden daha büyüktür.”¹⁷

¹⁶ İbn Âbidîn, *Risateli'l-Urf*, II, 126 (Tercüme H. Döndüren'e aittir).

¹⁷ İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-muvakkı'in*, III, 78.